

ОТНОВО ЗА ВОДЕНСКИЯ НАДПИС НА ЦАР САМУИЛ ОТ 989 Г.

Анчо Калоянов

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

AGAIN ON THE 989 VODEN INSCRIPTION OF TSAR SAMUEL

Ancho Kaloyanov

“St. Cyril and Methodius” University of Veliko Tarnovo

Abstract: The Voden inscription of Tsar Samuel from 989 was declared by Bozhidar Dimitrov (1997) a Revival forgery. For Ivan Dobrev (2007), it is an authentic monument, while according to Kazimir Popkonstantinov (2014), its text was created in the ruling quarters of Tarnovo’s tsars. Thanks to the need for an unusual title of Samuel (tsar of Bulgarians and Romans) in the inscription, its text dates back to the time of the correspondence between Tsar Kaloyan and Pope Innocent (in the second half of 1203). It can also be found on a portable marble tablet that was carved by a stonemason in Bosnia or on the east coast of the Adriatic Sea. The dating is supported by the indisputable parallels of formulas and style established by Ivan Dobrev, but in a different chronological order – the Voden inscription “borrowed” from the Bitola inscription (1016) and “gave” to the Tarnovo inscription (1230). In Voden, it was formalized as the founding inscription of Tsar Samuel for the Assumption Church and was important for determining the leading role of the bishop of Maglen in the opposition of the Bulgarian bishops to the conquering policy of the Epirus emperor Theodore Comnenus at the 1217–1220 Council in Ohrid.

Keywords: Voden inscription; Tsar Samuel; forgery; Bulgarian bishops; Theodore Comnenus.

Казимир Попконстантинов е най-авторитетният изследовател на кирилската епиграфика в старобългарското ни наследство, затова намесата му в дискусиите за автентичността на Воденския надпис е очаквана и наложителна след участието му през 2004 г. в експертната комисия заедно с Васил Гюзелев и Станислав Станилов, която се е произнесла по автентичността на още един новонамерен надпис с името на цар Самуил от село Скрът, Петричко. Огласил неизвестните у нас подробности по историята на откриването на плочата с Воденския надпис, към които прибавя и своите аргументи при прочита му, Кази-

мир Попконстантинов отсъжда еднозначно, че „няма никакви сериозни научни аргументи той да бъде разглеждан като част от епиграфското наследство на Самуиловата епоха“ (Попконстантинов, Тотоманова 2014: 66). Възправил се срещу почитания от всички нас Иван Добрев, който през 70-те години на миналия век оглави еманципираната българска славистика, той поднася своето извинение с уговорката, че „изразява собствената си позиция по разглежданата проблематика, съобразена преди всичко с надписите като цяло от X–XI в., без ни най-малко категорично да се отричат мненията на утвърдени в науката медиевисти, имащи зад себе си десетилетия научна работа“ (Попконстантинов, Тотоманова 2014: 14). Уточненията „от Самуиловата епоха“ (в извода) и „от X–XI в.“ (в уговорката) отвеждат появата на надписа към следващите векове, ограничени времево от важното изискване за „владетелска канцелария“ в профила на автора на надписа, който предлага Казимир Попконстантинов: „Авторът на надписа показва завидна подготовка, осведоменост в областта на историко-апокалиптичните сказания от X в., езикова подготовка, за да познава отделните знаци, да откроява безгласните разделители между две съседни букви и да знае двузначността на I при използването му в крайредиято. Той също демонстрира познаване (или ние му приписваме) на диалектите в югозападните земи, притежава графични и правописни познания, сигурна ръка в ползването на длетото, за да изписва така умело плетеницата от лигатурни съчетания и не на последно място, има добра информираност за териториалното разширяване на Самуиловите земи. Едва ли един каменорезец изпълнител би могъл да владее всичко това, което е по силите, подготовката и възможностите на човек от владетелската канцелария, който подготвя съответния текст и го предоставя за изпълнение“ (Попконстантинов, Тотоманова 2014: 50–51). С други думи, Воденският надпис е произлязъл от канцеларията на българските царе от 1185 до 1423 г. и то по време, когато те са имали потребност от него и възможност да го официализират пред обитателите в самия град.

Иван Добрев съобщава, че до пролетта на 2004 г. не му е била известна статията на Божидар Димитров от 2 октомври 1997 г., но по повод на надписа за цар Самуил от село Скрът „към значимостта на Воденския надпис ме насочи колегата Тодор Моллов от Великотърновския университет, за което сърдечно му благодаря. Той сподели с мен, че надписът би трябвало да е средновековен, но ще да е бил издълбан няколко столетия след епохата на Самуил“ (Добрев 2007: 43). В случая Тодор Моллов е имал предвид изводите от статията ми „Фалшификат ли е каменната плоча с надпис на цар Самуил от Воден?“. публикувана в електронното списание Литернет на 4 юни 2004 г. и в Епохи“ (2006). След съпоставка на съдържанието на надписа с монографията на Тодор Моллов „Мит-епос-история“ (1997), която изважда на показ поразителни сходства, единственият възможен извод бе, че социокултурната ситуация, в която функционират историко-апокалиптичните сказания от X в.,

в „Мит–епос–история“ има своята достоверна реконструкция, блестящо потвърдена от Воденския надпис цар Самуил“ и „най-вероятно до нас е достигнала оригинална информация в „особена опаковка“. поради това предположих, че е от времето на Михаил Шишман (1323–1330) (**Калоянов 2006**: 144).

Що се отнася до забелязаната от Казимир Попконстантинов осведоменост на автора на Воденския надпис в „областта на историко-апокалиптичните сказания от Х в.“, то в намножилите се в двете десетилетия преди 2014 г. монографии и отделни изследвания само в „Мит-епос-история“ появата им е отнесена към края на Х в. При това единствено Тодор Моллов обвързва събитията в Разметаница с очаквания свършек на света през 992 г., с предвидените от Апокалипсиса три години и половина пред това на Антихриста и с появата на Халеевата комета през юли-август 989 г. и датира кървавата разправа на Самуил с Арон при разчистването на пътя към „самодръжец на българите“ към 989 г. Тази година е годината на Воденския надпис и в него се появява Азът на Самуил като „самодръжец на българите“.

Първите сведения за Воденския надпис са от 1990 г., а монографията на Тодор Моллов е от 1997 г. и в този смисъл той не може да бъде дело на съвременни фалшификатори по политически или „колекционерски“ (печалбарски) интереси. Иван Добрев убедително възразява на застъпваната от Божидар Димитров теза, че е фалшификат от Възраждането, създаден във Воден (**Добрев 2007**: 56–121), а изнесените от Николаос Муцопулос сведения в студията му от 2008 г. за откривателя ѝ и мястото на откриването поставят под съмнение твърдението „почти сигурно е обаче, че „Надписът на Григорович“ в околностите на Воден не е един и същ с Воденската плоча, която е открита (отхлупена?) преди няколко години в един от градските храмове“ (**Добрев 2007**: 33). В своята книга „Очерк пътешествия по Европейской Турции“ от 1848 г. Виктор Григорович съобщава бегло, че на излизане от Воден, „аз узнах от изпращащите ме слуги от митрополитския дом за камък долу под града със словянски надпис“. но вече не му било възможно да се увери в казаното. Именно този фрагмент цитира Иван Добрев при отказа да съгласува казаното от Григорович и известното до 2007 г., но цитираната от Казимир Попконстантинов история на откриването в студията на Николаос Муцопулос потвърждава обратното.

Необходимите подробности от нея са следните: 1. По време на откриването на Воденския надпис през 1990 г. албанецът Артуро Сахети, 25-годишен, археолог от Тирана, заедно с други албански бежанци в Гърция намира подслон в общежитието на Светата Митрополия на Едеса близо до храма „Успение Богородично“ (Старата митрополия) и е нает като работник в градината на митрополитската резиденция и край стария митрополитски храм „Успение Богородично“. 2. По разказ на инженер минералог Никос Стоидис от Едеса, който е купувачът, Артуро Сахети (той продавал и латински надпис) твърдял, че намерил надписа във вътрешността на „Успение Богородично“ през 1991 г., а по-късно променил казаното с намерена случайно мраморна плоча отвън хра-

ма; 3. В съдебни документи (жалба до съда) през 2001 г. Никос Стоидис е написал, че Артуро Сахети му доверил за случайното намиране на надписа през 1991 г. „захвърлен в имота на лицето Георгиос Раптопулос, който се намира в дола под средновековния митрополитски храм в Едеса, по времето, когато се провеждали реставрационни дейности от технически екип, който хвърлял строителни отпадъци в прилежащия дол“ (**Константинов, Тотоманова 2014: 46**). „Случайното“ във вариантите на сведението на откривателя предполага неслучайно намиране (прикриване на съучастник) при предварително избран подслон от бежанеца (Едеса) и месторабота (градинарски работник при „Успение Богородично“. от археолог и „колекционер“. който знае сведението за надписа от Виктор Григорович при минаването му през Воден през 1845 г. Като работник в градината на Старата митрополия Артуро Сахети бил „свой“ на тамошните слуги и чрез някой от тях (прикриваният от него) се добрал до скрития „камък със словянски надпис“. Съвпаденията между сведението у Виктор Григорович и признанието на Артуро Сахети слагат край и на предположенията за възрожденско потекло на фалшификата.

От историята на откриването се разбира, че мраморната плоча с надписа е „пътувала“ от Едеса в Гърция през границата до Тирана в Албания, след това в Корча и оттам обратно през границата в Едеса, пренасяна от един човек, което означава, че още при направата си той е предвиден за тайно пренасяне от един човек, което се потвърждава от размерите (ширина 0,65 м, височина 0,56 м и дебелина от 0,04 до 0,07 м) и от тежестта (42 килограма). Сигурно е, че средновековният фалшификат е бил предназначен за Воден, но не е бил направен във Воден. Не изглежда достоверно и „захвърлен“ от документирания през 2001 г. признанието на Артуро Сахети – липсват следи от насилие или съприкосновение с други каменни отломки върху мраморната плоча и върху самия надпис. При някакво преустройство на храма „Успение Богородично“. когато надписът станал „вреден“ на официалното си място, той бил грижливо снет от зида и скрит от очите на не-свои. Местонахождението му било известно на онези от жителите на Воден, които се гордеели с миналото на своя роден град като столица на българското царство някога.

Остава в сила предположението ми, че макар да не е от 989 г., Воденският надпис е ранен исторически извор за епохата на цар Самуил и за времето, в което е създаден през Второто българско царство, „защото и мистификациите почиват на фактическа основа и са плод на нарастващ обществен интерес и на в някаква степен опознати средновековни извори“ (**Добрев 2007: 22**).

Обновявайки доводите си за по-късната поява на надписа от 989 г. (и в съгласие с Казимир Попконстантинов след XII в.), на първо място поставям избора на автора на надписа на годината 6497 от Сътворението, в която Тодор Моллов датира събитието в Разметаница. След гибелта на Арон единствен претендент за царската корона остава Самуил и в своето обиталище във Во-

ден може да изгради „дома“ за опрощение на греховете от междуособицата на българите.

Отзвук от кървавата разправа в Разметаница има в Грамотата на Пинций от Сплит с дата 994 г., в която, както във Воденския надпис, името на цар Самуил се свързва с Търново и с Шишман. Първоначално приета за истинна през XIX в., а след това – за недостоверна, тя е публикувана в превод от Златарски, който смята, че е фалшификат от XV или нач. на XVI в. и дори че „подправячът на нашите документи е от панславистичната школа на дубровнишко-далматинските учени от XVI–XVII в.“ (**Златарски 1940**: 409). Грамотата на Пинций има опора в старинния Зографски поменик за името Шишман, но той също е обявен за фалшификат. По повод на Грамотата и на Поменика Иван Добрев привежда мнението на сръбския историограф С. Пириватрич в монографията му за Самуиловата държава от 1997 г., който, макар да смята, че те са ненадеждни източници, все пак си задава въпроса как в два напълно отдалечени във времето и пространството документа се е оказало името Шишман (на комит Никола) и в двата случая е свързано с името на Самуил (**Добрев 2007**: 389). Пак според Иван Добрев в съвременната историография се отрича връзката на Грамотата на Пинций със събития от сръбската история от XIV в. и посочва предположението на Л. Катич от 1954 г., че и първата грамота (на Пинций), и втората грамота (на Плезо) са преработени (преписани) през XIII в. документи, които и в редактирания си вид съдържат множество достоверни сведения за по-древни времена. И двете имат за цел да обосноват църковната собственост в Сплит, затова промените в текста са засегнали предимно топонимията и то в грамотата на Плезо, която е адриатическа и няма пряко отношение към съдбата на цар Самуил, т.е. Шишман в Грамотата на Пинций и свързаното с името на Шишмановци Търново не са анахронична заемка от историята на Второто българско царство, а също така че в компилацията на мнимия сплитски фалшификатор никак не са могли да попаднат злодействата на сръбските крале Стефан II Милутин и Стефан IV Душан, тъй като са извършени след предполагаемата епоха на мнимата мистификация, чиято цел е съвсем неясна (**Добрев 2004**: 409).

Новост за историографията относно автентичността на Грамотата на Пинций е приведеното от Казимир Попконстантинов становище на Илия Симеонов, който е изследвал внимателно текстовете в Археологическия музей в Сплит и е открил, че в първичния оригинален текст е налице „родени свободни схизматици“¹, а „името Шишман е внесено на мястото на схизматици поради факта, че по онова време за този български владетел (Иван Шишман) се е знаело повече, отколкото за Комитопулите“ (**Попконстантинов, Тотоманова 2014**: 65, бел. 53).

---

¹ „Родени свободни схизматици“ са наречени беглеците от злодеянието на Самуил и са прародителите на Пинций в Сплит при хърватския княз Стефан Држислав (969–997), но след като обитавали в Търново, те отишли в Мизия и едва тогава в Сплит.

Внасянето на името на Шишман на мястото на „схизматици“ е могло да бъде извършено и още в началото на XIII в., когато вече Търново е известно, а варианти на името Шишман са името Цусмен на управителя на Струмица при царуването на цар Калоян и името Чизмен (Цоу̀зѣменъ сѣвастъ) в старобългарски надпис на блюдо от XII–XIII в., намерено в околностите на Зайчар в областта на крайтимошките кумани (**Добрев 2007: 399**). Очевидно е, че при царуването на Калоян името Шишман е вече заварено наследство от владетелската номенклатура на „възкръсналия Велики Преслав“.

Невъзможността мистификацията с Грамотата на Пинций да е от времето на цар Иван Шишман или от времето на Михаил Шишман (пак заради името) е заради липсата на поръчител през XIV в. за титулатурата на Самуил „цар на българите и римляните“. както е в надписа, а в превода на Иван Добрев „цар на българите и ромеите (римляните)“ (**Добрев 2007: 10**). Всъщност във Воденския надпис „римляни“ съответства на „власи“ в самоназоваването „аз, Калоян, император на българите и власите“ още в първото писмо от Преписката с папа Инокентий. Васил Златарски извежда знанието на папа Инокентий за римския произход на цар Калоян в първото писмо до него от кръстоносците на Третия поход, според които „търновският господар се наричал, според тогавашната географска терминология, цар на „власите“. т.е. на българите от северна България“. Освен това, „още от времето на първото норманско нашествие на полуострова (1081–1085)“ в Италия било известно, че на Балканите имало един народ „власи“. който говорел на език близък до латинския и е съществувало мнение, че тия власи са потомци на изселници от Италия (**Златарски 1940: 152**).

Тъй като във второто си писмо от лятото на 1203 г. цар Калоян ясно заявява, че е „Калоян, император на българите“. но не и на „власите“. а и в четвъртото писмо от края на 1203 г. той се подписва „Калоян, император на България“ (без и „Влахия“), наложителен е нов прочит на „поведението“ на етнонима власи и на производната от него географска двойка „България и Влахия“ в Преписката, който ще ни разкрие поръчителя, автора и изпълнителя на Воденския надпис.

* * *

Достигнатото знание за тогавашния събитийен контекст на диалога между Царевград Търнов и Рим отчетливо проличава при съпоставката му с бележките на Михаил Войнов и Иван Дуйчев към писмата в Преписката при изданието им през 1965 г. (**ГИБИ 3/1965: 307–378**).

1. Към казаното от папа Инокентий в началото на първото писмо от края на 1199 г. за предаността на Калоян към Римската църква Михаил Войнов забелязва: „От тези думи на папата може да се заключи, че до Рим са стигнали донесения или слухове за някакви политико-църковни планове на Калоян и че папата бърза да ги провери, да изпита почвата и да ги използва“ (с. 308, бел. 4).

Липсващият през 1965 г. събитиеен контекст вече е в наличност и може определено да се твърди, че в края на 1199 г. Рим е знаел за предстоящото осветяване на „Свето Възнесение“ в Царевград Търнов на 25 март, Кириопасха през 1201 г., с което се утвърждавал статутът на престолния град на българския владетел като спасен и пазен от Бога (така е записан в Разказа за пренасянето на мощите на Иларион Мъгленски през 1205 г. – „и ги положи в богоспасения и богохранимия град Търнов“ (Иванов 1931: 420)). За свидетел на предстоящото събитие е бил задържан приносителят на първото писмо на папата бриндизийския архиепископ Доминик, а според Словото на Никита Хониат след сключването на съюзния договор с цар Калоян през пролетта-лято на 1202 г. плененият Мануил Камица през 1198 г. изпращал писма до Константинопол с „гибелните нареждания на варварина и заповедите оттам (на цар Калоян, б.м.), като по-големи откровения (от тези на Моисей, б.м.)“ (ГИБИ 11/1983: 112). Това ще рече, че „свидетелските показания“ на представителите на Константинопол и на Рим е трябвало да донесат до императора и до папата истината за намерението на Царевград Търнов да възстанови полагащото се право на Българската църква като Третата църква в европейските предели, която служи в своите църкви на третия (след гръцкия и латинския) свещен език, има свой патриарх и свой цар. Впрочем, посочката в първото писмо, че е „преведено от български на гръцки и после от гръцки на латински“ (липсваща в останалите писма от Царевград Търнов), обслужва именно това искане на българите.

Що се отнася до съвременните историографски тълкования, че цар Калоян и патриарх Василий самоволно са присвоили сана патриарх за главата на Българската църква (и упорито се поправят старобългарските текстове като заместват сана „патриарх“ с „примас“), то авторът на Делата на папа Инокентий III променя своята позиция от „той (папа Инокентий III, б.м.) постави и търновския архиепископ „за примас на цяла България и Влахия“ (с. 374) в „той изпрати на българския патриарх планета... и други украшения, които подходат за патриарх“ (с. 378). Промяната на поставянето на „примас“ в коментара на автора на делата му в „българския патриарх“ съответства на истинското признание, искано и получено от цар Калоян за главата на Третата църква. На това искане на българския владетел отговаря и даденото право на търновския архиепископ в писмото до него от папа Инокентий III, писано на 25 февруари 1204 г., „да се носи пред теб по цяла България и Влахия кръстът, сиреч знамето на Господнето страдание“. В бележка Михаил Войнов уточнява: „Също такъв кръст папа Инокентий дава на цариградския патриарх Тома. Този кръст могъл да се носи навсякъде освен в Рим или в място, където се намирал и папата“ (с. 329, бел. 2). В посланието си до католическите клирици в Константинопол от 21 януари 1205 г. папа Инокентий изказва радостта си от подчинението на Константинополската църква на Римската и обявява за неканоничен избора на Тома Морозини за първия патриарх от латински обред,

но все пак го утвърждава и през същата година собственоръчно го помазал (с. 358, бел. 2). Следователно, въпросното право на този кръст на Василий и даването му лично от папата на Тома Морозини недвусмислено го отъждествяват с патриаршески жезъл, поискан от цар Калоян в четвъртото писмо от края на 1203 г.: „И аз моля и умолявам твоята велика светост да изпълни желанието на моето царство и да изпрати пастирски жезъл за събиране на овцете и останалите неща, който е обичайно да притежава патриархът и да въздигне сегашния примас за патриарх в светата и велика църква на Търново, първия град на цяла България, и тази църква да има патриарх винаги, дори след смъртта на този патриарх, по повеля на твоя светост“ (с. 338–339).

За постигнатото признание на титлата цар и на сана патриарх в диалога между Царевград Търнов и Рим в началото на XIII в. от значение е и един останал непознат исторически прецедент с ръкополагането на царския син Теофилакт за патриарх на Константинопол от явилите се от Рим местоблюстителите на 2 февруари 933 г. по сведението в Историята на Продължителя на Теофан (**Любарски 2009**: 261). Актът е следствие от подчинението на Църквата в Константинопол на Рим от Николай Мистик преди Събора на единението през 921 г., т.е. на уния с Рим.

При коментара на договора за мир между България и Византия през 1202 г. Васил Златарски приема, че не е било признато царското достойнство на Калоян, а от речта на Никита Хониат не може да се разбере дали е повдигнат въпросът за признаване на автономията на търновския архиепископ (**Златарски 1940**: 147). От Словото на Никита Хониат недвусмислено следва, че царското достойнство е било признато, а въпросът за сана на патриарха на Търново не е бил повдиган, защото за главата на Българската църква той е бил решен още през 1156 г. при преместването на седалището ѝ от Охрид в Преслав. „Документът“ за патриаршеския сан на главата на Българската църква е вписан в нейния Синодик, в който преди списъка на търновските патриарси има четири имена на преславски патриарси: „На Леонтий, Димитрий, Сергей, Григорий, преславски патриарси, вечна памет“ (**Божилов, Тотоманова, Билярски 2010**: 316). Те се повтарят с едно изключение (Сергий е заменен със Стефан, но е повторена първата буква) при първите четири имена от списъка на преславските митрополити „Стефан, Димитрий, Лъв, Григорий“ (**Божилов, Тотоманова, Билярски 2010**: 316), което е естествено, тъй като патриархът е и митрополит на града на неговото седалище.

Патриарх Василий не е споменат нито при преславските, нито при търновските патриарси, но по повод публикувания от него неизвестен летописен разказ от времето на цар Иван Асен II, в който се съобщава за смъртта на патриарх Василий, Стефан Кожухаров отбелязва („Търновският архиепископ Василий, провъзгласен за примас на България след сключването на уния с Римската църква (1204 г.), се е наричал и е бил считан за патриарх. Това се

вижда от проложните жития на Михаил Воин, Иларион Мъгленски, патриарх Йоаким, както и от кореспонденцията на Калоян и Василий с папа Инокентий III от ноември 1204 г. Авторът на разказа остава верен в тази насока на преходната традиция“ (**Кожухаров 2004: 316**).

Всъщност, по време на Преписката и Василий е патриарх, и Калоян е цар, признати за такива от Константинопол съответно през 1156 и 1202 г., затова още в първото писмо до Инокентий българският владетел се самопредставя „аз, Калоян, император на българите и на власите...“ и папа Инокентий не дава патриаршески жезъл на Василий (каквото дава на Тома Морозини), дава само правото да го носи, защото главата на Българската църква има такъв жезъл.

В заключение по първата бележка на Михаил Войнов може да се каже, че по политико-църковните планове на Калоян в диалога с Рим се е искало същото, което българите имали от Константинопол и за което папа Инокентий знаел от своя пратеник Доминик.

2. За споменатите „тайни“. доверени от цар Калоян на изпратените в Рим Доминик и Власий, в първото писмо на патриарх Василий до папа Инокентий, с отправка към Златарски Михаил Войнов отбелязва: „Тайните желаниа на Калоян са били да получи корона, т.е. да му се признае царското достойнство, срещу преминаването му към католическата църква,“ (с. 314, бел. 5). Още в първото писмо цар Калоян изрично изказва искането си да получи царска корона от Рим и това не е от „тайните желаниа“. а „доверяването“ предлага устно съобщени „откровения“ за чудо, каквито са и „откровенията на варварина (Калоян)“ в Словото на Никита Хониат след сключването на договора през пролетта-лято на 1202 г. Става дума за осветения храм „Свето Възнесение“ в Царевград Търнов на 25 март, Кириопасха през 1201 г., който е земното жилище на Бога Слово като Цар на царете и съответства по замисъл на небесното му обиталище в Откровението на Йоан Богослов – „и ето, на небето стоеше престол, и на престола седеше Някой... а около престола имаше и дъга, която наглед приличаше на смарагд“ (Откр. 4: 2–3). В същото Слово на Никита Хониат за цар Калоян е казано „както постепенно и като че ли напредвайки по пътя си, присвояваше господството над Мизия“. което е знак за съсредоточаване на властта единствено в Царевград Търнов, а самият столичен град е описан през призмата на цитата от Откровението – „той (Калоян, б.м.) направи седалището си като на небесна дъга върху надоблачния Хемус“ (**ГИБИ 11/1983: 114**). Доверените тайни на цар Калоян и „откровенията на варварина“ всъщност се отнасят до спасения Търновград при обсадата, до победата на 3 май, Възнесение в Годината на Кириопасха през 1190 г. и до намирането на захвърления от Исак Ангел чудотворен кръст на император Константин Велики. Именно това е било доверено и на папа Инокентий, за което идващите от Царевград Търнов Доминик и Власий имали и потвърждение от показания им кръст на Константин Велики. „Свидетелските показания“ на двамата били

използвани от папа Инокентий като важен довод за даването на царската корона на Калоян в писмото му до недоволния от акта унгарски крал Емерих: „Но най-после, понеже гърците излязоха по-силни, българите загубиха царското достойнство, дори бяха заставени да робуват под тежко константинополско иго, докато напоследък двама братя, сиреч Петър и Йоаниций, произхождащи от рода на предишните царе, започнаха не толкова да завземат, колкото да възвръщат земята на своите бащи, така че в един ден спечелиха чудна победа над големи владетели и безбройни народи“ (ЛИБИ 3/1965: 353). В крайна сметка „доверените тайни“ свидетелстват, че след чудната победа и намерения кръст на Константин Велики Търново доказано се намирал под закрилата на Бога Слово, мястото за „възнесането“ му към небето на 3 май 1190 г. е бил върхът на хълма и то било почетено със съграждането на земното обиталище на Царя на царете, спасител и пазител на своите, т.е. Неговият град бил „богоспасен и богохраним“.

3. При датирането на второто писмо на цар Калоян има колебание у изследвачите: „в края на май“ (Дуйчев) и „преди 4 юли и най-късно през юни 1203 г.“ (Златарски). Добавката „най-късно през юни“ при Златарски е по датирането му от цар Калоян в писмото от края на 1203 г., който го съотнася по памет към важно събитие – тръгнала от Венеция в началото на октомври, кръстоносната флота на 24 ноември превзела Задър, владян от унгарския крал Емерих, на 20 април 1203 г. завзела Драч, на 26 май напуснала остров Корфу и на 27 юни флотата с 40 хиляди кръстоносци хвърлила котва пред Скутари (Халкидон) на малоазийския бряг срещу Константинопол. Именно през юни месец на 1203 г. най-напрегнато на Балканите очаквали да им се размине злата участ на набелязани за оплячкосване, а месецът на надеждата бил запомнен, защото пратеничеството до Рим станало крайно наложително – православните Балкани обърнали поглед към Царевград Търнов. Предвид историческия контекст датата на тръгването за Рим в писмото на Василий без съмнение била и датата на писането на писмото, а именно на самия ден 4 юли 1203 г. На тази дата е формулиран Азът на „Калоян, император на българите“. с императорски изказано искане до папа Инокентий „твоя святост да поръча да ме коронясат за цар и в моята земя да поставят патриарх“. които са следствие от възвръщането на северозападните земи след завладяването на Задър на 24 ноември 1202 г. и на югозападните след завладяването на Драч на 20 април 1203 г. и в този смисъл българите от цялото етнично землище вече били под неговия скиптър.

Писмото на папа Инокентий от 27 ноември е писано три дни след завладяването на Задър, т.е. и Рим, под натиска на събитийността побързал да се обърне към Царевград Търнов, чиято цена на съюзник в явно променилият своята цел кръстоносен поход главоломно нараснала. Както бриндизийският архиепископ Доминик бил задържан три години, за да бъде свидетел на освещаването на „Свето Възнесение“ на 25 март 1201 г. и на договора с Кон-

стантинопол през пролетта-лято на 1202 г., така и браничевският епископ Власий „изчезнал“. по думите на папа Инокентий: „Но сега, подкрепен от нашето писмо, ти се опита да изпратиш с нашия пратеник браничевския преждеосвещен епископ Власий, въпреки че същият преждеосвещен епископ да не можа да достигне до нас поради опасните пътища“ (**ЛИБИ 3/1965**: 312). В същото време завърналият се бриндизийски архиепископ Доминик се оказва преносителят на поканата на папа Инокентий към княз Белота да се приобщи към Римската църква и на писмения отговор с неговото съгласие. Именно за успеха на тази нова мисия на Доминик дял има изпратеният в Браничево преждеосвещен епископ Власий.

Политико-църковните планове за признание от страна на Рим на същото, което било постигнато от страна на Константинопол, се променили с нарастването на цената на цар Калоян като съюзник и защото самият той вече искал не само да бъде признато възвръщането на северозападните и на югозападните земи, но и правото му на защита на българите в онази част от югоизточните предели, в които те не били негови поданици, но той вече е техният император при задаващата се война между Константинопол и кръстоносците.

4. В писмото от 4 юли 1203 г. пратеникът Василий е означен само с „архиепископ“. а в бележка Иван Дуйчев е уточнил „търновският архиепископ Василий“ (с. 319, бел. 8). Два фрагмента от Преписката не позволяват сигурната употреба на „търновски“. 1. В първото писмо на архиепископ Василий има неговото признание, че седалището му не е в Търново: „Когато научихме за това (пристигането от Рим на Доминик, б.м.) от нашия император, който прати да ни извикат, ние вдигнахме ръце към небето заедно с целия народ...“ (с. 314), т.е. Василий се е самопредставил, че е пастирът на българите, но е извикан в Търново, защото неговото патриаршеско седалище е в Преслав; 2. Според писмото от 10 септември 1203 г. папа Инокентий оставя открит въпроса кой да бъде носител на палиума, изпратен по капелан Йоан: „Чрез него ние сметнахме, че и на един от архиепископите на неговата земя трябва да бъде изпратен палиума, сиреч знакът на пълнота на първосвещеническата длъжност“. Трите писма с една и съща дата 25 февруари 1204 г. със своята съвкупност предполагат и при тях диктатът на събитийността и най-вероятно са предизвикани от известието, че през февруари 1204 г. цар Калоян предложил на кръстоносците една 100-хилядна армия против Алексей V за завоюването на Константинопол, ако те му дадат царска корона и признаят царското му достойнство, но те отказали (**Златарски 1940**: 187). Следователно, папа Инокентий бил подтикнат да не се бави с признанието си за царското достойнство на Калоян и да удовлетвори искането носител на палиума да бъде Василий, с което става търновски архиепископ, а изравняването на този акт по значимост чрез съвкупността и особено чрез даването на пръстен при помазването на браничевския епископ Власий при личното му присъствие е косвено доказателство, че е бил неговият кандидат за палиума, затова и не е бързал. Предваряващият ход на цар Калоян го принудил да се съгласи с искането му Василий,

който е българският патриарх със седалище в Преслав, да остане такъв, но вече в Царевград Търнов.

5. В първото си писмо до папа Инокентий цар Калоян представя своя пратеник до него като „благочестивия браничевски преждеосвещен епископ, верния наш презвитер Власий“ и към „преждеосвещен „ Михаил Войнов уточнява: „Сиреч браничевски „избраник“. Власий е бил само избран за браничевски епископ“ (с. 310, бел. 2). Фактически като „наш“ той е бил ръкоположен в Преслав от патриарх Василий и след унищожаването на неговата епископия при завладяването ѝ от крал Емерих като „вдовстващ епископ“ е потърсил убежище в седалището на своя патриарх. Папа Инокентий също назовава епископ Власий „наш брат“ при съобщението за помазването му и даряването с пръстен заради важни заслуги към Рим след изчезването му. Писмото на цар Калоян, датирано към края на 1203 г. с подпис „Калоян, император на България“ е изпратено по Власий, споменат той път без „преждеосвещен“. защото се е върнал в своята епископия и като такъв с реални правомощия в Браничево е натоварен с мисията на посредник, представящ българския владетел пред римския папа: „А въпроса за границата между Унгария, България и Влахия предоставям на присъдата на твоя светост... и царството ми да има права над България и Влахия така, както кралят на Унгария да има права над Унгария... Нека знае обаче твоя светост, че на моето царство принадлежат петте епископии на България, които унгарският крал нападна и завладя заедно с църковните им правдини, и тези епископии са унищожени – дали е справедливо това да стане? Онова, което ще каже на твоя светост настоящият пратеник на моето царство браничевският епископ Власий, да приемеш за вярно, защото ще го каже от мое име“ (с. 339–340). В бележка към „петте епископии“ Иван Дуйчев повтаря Златарски, който „смята, че тук става дума за епископите на Ниш, Браничево, Белград, Срем и Рашка“ (с. 339, бел. 2). Завладяната територия от крал Емерих по документ на Българската църква се означава Петте епископии, които ѝ принадлежат, а земите им са отдадени като завладени от крал Бела за зестра на сестрата на Емерих при брака ѝ с Исак Ангел през 1185 г. Васил Златарски включва в списъка на Петте епископии трите крайдунавски Срем, Браничево и Белград, към които прибавя Ниш и Рашка, завладени от Бела III през 1163 г. За списъка на епископиите на Българската църква след 1018 г. Васил Златарски използва Грамотите на Василий, но в случая „проговаря“ с отсъствието точно на пет епископии списъкът на Бенешевич: 1. Пелагония 2. Девол 3. Преспа 4. Костур 5. Гребена 6. Молиск 7. Мъглен 8. Воден 9. Острово 10. Скорпион 11. Потук 12. Триадица 13. Раса 14. Ниш 15. Славица 16. Равдовизд 17. Велбужд 18. Липения 19. Струмица 20. Канина и Илирик 21. Дебър 22. Дряног и Влахон (**Бенешевич 1927: 67**). Тъй като този списък не е получил гласност, привеждам дословно доводите на Геннадий Литаврин за властващото недоверие към него: „През 1927 г. В. Н. Бенешевич публикува откъс от ръкопис от XVI в., в който Българската архиепископия е наредена след Констан-

тинополската патриаршия, но до автокефалните църкви на Изтока. Този ред според мнението на издателя може да се обясни само с това, че Охридската архиепископия е била подчинена на патриарха на Константинопол. Но, първо, откъсът не е датиран точно; второ, списъкът на епископиите на България е твърде различен от другите известни списъци и, трето, той противоречи на достатъчно проверените сведения от източниците“ (**Литаврин 1987**: 284, бел. 22). Знанието за „възкръсналия Велики Преслав“, който периодично сключва тридесетгодишни съюзнически договори с Константинопол, позволява появата на списъка на Бенешевич да се отнесе към 1156 г., когато по стратегически съображения седалището на главата на Българската църква се премества от Охрид във Велики Преслав и към съществуващите епископии в Мизия и Загора се добавят епископиите в Паристрион (Срем, Белград, Браничево и Бдин), а останалите, които са в списъка на Бенешевич, преминават на подчинение на патриарха в Константинопол.

Означението на епископията в Браничево в Грамотите и в Епархийските списъци от времето на Алексей Комнин е „Браничево“ (в Първата грамота и в първия от времето на Алексей Комнин) и „Морава или Браничево“ във втория. Географското разположение на Дунав и до река Морава, по долината на която преминавал търговският път от Галиция в Закарпатието към Адриатика, превръща Морава-Браничево във важен митнически град. Той заменил по значение Преславец на Дунава при дн. град Исакача и Йоан Комнин е водил „търговска война“ за него (**ГИБИ 11/1983**: 10). Най-вероятно епископът на Браничево е бил „прототронният“ за Петте епископии и върху него е легнала грижата за възвръщането им към Българската църква след като през 1202 г. унгарският крал Емерих окупира Белград и Браничево (Златарски 1940: 149).

6. Писмото на княз Белота до папа Иннокентий е без дата, но в него се споменава за преносител Доминик, затова се приема, че е от 1202 г. За Белота Михаил Войнов цитира мнението на Златарски (някой маджарски княз на пътя на пратениците за България) и на Дуйчев (православен княз със земи на запад от България и свързан с българския двор). Самият той не указва земята, над която властва, а и ограниченият кръг от съмишленици „аз, жена ми, децата ми и целият ми род“ свидетелства за изгнаник, беглец от Белград или Браничево при завладяването им през същата година от унгарците. Титулт „княз“ без съмнение е наследствен и ни препраща към „великия княз Десимир Моравски“ от Солунската легенда, значим книжовен паметник от войната със символите и за символите – в нея е отбелязано завръщането на словянските книги през 1156 г. от Охрид във Велики Преслав.

При събитията от 1161 г. Никита Хониат съобщава, че император Мануил Комнин „се вдигнал от Сердика и дошъл в Паристрион, сиреч в земите при Браничево и Белград“. което е съпроводено с уговорка от Василка Тъпкова-Зимова: „Тук може би става дума за „Западен Паристрион“. т.е. за управление, отделно от това на „Източен Паристрион“ (**ГИБИ 11/1983**: 14, бел. 39). От-

несено към двойката князе, които воюват със солуняните за Кирил Философ, „великият княз Десимир Моравски“ управлява „Западен Паристрион“, а „княз Радивой Преславски“ – „Източен Паристрион“. Действеният статут на Велики Преслав на съюзник чрез договори с Константинопол предполага същото и за Морава (Браничево). За такъв договор при „търговската война“ на император Йоан Комнин съобщава Никита Хониат при похода му, датиран между 1127 и 1129 г.: „Подир това, след други сражения, той сключил договор и с този народ и уредил всичко относно мира... той принудил, макар и против волята им, и останалите варвари, които са съседи на ромеите откъм запад, да влязат в приятелски връзки с него“ (ГИБИ 11/1983: 10). И император Мануил Комнин, отново след война с унгарците (след гибелта на Борис Коломан около 1155 г. и лишаването на Андроник Комнин от управлението на Браничевската и Белградската област наскоро след това²: „Те (унгарците) това и направили и сключили с императора договор, какъвто обстоятелствата позволявали. А той уредил, колкото можал, положението в Браничево и Белград и се върнал в Цариград“ (ГИБИ 11/1963: 14).

Ако Никита Хониат е кратък и ясен за събитията в северозападните предели, то Йоан Кинам изплита от събитийността възхвали на Мануил Комнин и скрива истината за отношенията между Константинопол и Морава, а те са най-вероятно такива, каквито са при „възкръсналия Велики Преслав“. За Морава от втората половина на XI и първата половина на XII в. разполагаме с три сведения от недостигналия до нас Галичко-Волински летопис, които е използвал Василий Татищев за История Российска: 1. Към 1075 г.: „В това време Изяслав великият княз даде своята дъщеря Параскева за съпруга на моравския княз“ (Татищев 2/1963: 91); 2. Към 1143 г.: „Тогава на 9 януари Светополк Мстиславич се оженил, взел си княгиня от Морава“ (Татищев 2/1963: 158). Към двете вести за съществуването на княжество с княз именно в град Морава, известен като град на търговския път от Киевска Рус за Адриатика, трябва да прибавим и съобщението към 1129 г.: „В тази година поляците ограбили идващите от Морава руски търговци“ (Татищев 2/1963: 142). Определено може да се твърди след изнесените сведения и реалиите от Солунската легенда от 1156 г., че князете на Морава са князували над български земи като българи, а Белота е бил княз Белота Моравски.

* * *

Клишето „България и Влахия“ в Преписката е употребено в 8 писма 14 пъти (в четири от папа Инокентий и в по 2 писма от цар Калоян и Патриарх Василий). За пръв път е действено при поставянето на Василий за примас на цяла България и Влахия на 8 септември 1203 г., а го използва и цар Калоян в писмо, датирано към края на същата година. Появата му е ограничена до

² Показателно е, че Георги Торник изпратил писмо до Андроник Комнин по преносител до Браничево (Литаврин 1967: 211).

15 септември 1204 г., когато в писмо до кардинал Лъв (той е на път за Царевград Търнов) папа Инокентий повелява „да коронясаш за цар гореказания Йоаниций не върху чужда земя, а върху негова собствена“ (с. 340). „Чужда“ и „собствена“ са съотносими към писаното от папа Инокентий до крал Емерих, че Калоян е завзел „някоя част от неговата земя, но е възвърнал най-голямата част от страната по бащино право“. Употребата на клишетото е в очевидна зависимост от две събития – опитът на цар Калоян през февруари да се договори с кръстоносците без посредничеството на Рим и превземането на Константинопол от тях на 12 април. Удовлетворяването на претенциите на унгарския крал при коронясването на цар Калоян с отказа от „България и Влахия“ на 8 ноември 1204 г., било овъзмездено с признанието на титула патриарх за Василий според благодарственото писмо до римския първосвещеник: „...кардинал Лъв дойде в нашия голям град Търново на петнадесетия ден от месец октомври и донесе цялата пълнота на патриаршеското достойнство... И по разпорежба на ваша светост той ме помаза с миро, като ме благослови, и ме посвети за патриарх на седмия ден от месец ноември“ (с. 361).

Временното пребиваване в Преписката на клишетото „България и Влахия“ (в обхвата на една година) свидетелства за замисъл на папа Инокентий успоредно с утвърждаването на римското потекло на цар Калоян да осигури обособена чрез името област на латиноговорещите поданици на цар Калоян, която той отнел от владенията на унгарския крал Емерих и има претенции върху нея, защото е била в диоцеза на Българската църква (петата епископия освен четирите крайдунавски). Това обяснение за клишетото „България и Влахия“ изисква обновяване на доводите за твърдението, че употребата му от цар Калоян се дължи на съседството на земите на българите в Придунавие и на власите в Трансилвания (**Калоянов 2019: 15**).

1. От Грамотите на Василий е известно, че власите са в паството на Българската църква по доуточнението във втората от тях: „Постановяваме пресветият архиепископ на България да владее не само изложените поименно, но ако има и други някои, които се намират в българските предели и поради забравяне е пропуснато да бъдат споменати... и да събира от всички тях каноникон, както и от власите по цяла България...“ Следователно, власите са възприемани от Рим като схизматици след 1054 г., защото са от паството на Българската църква, а обслужването им е ставало от епископия, спомената в първия списък от времето на Алексий Комнин. Последна в списъка и с неуточно местоположение, епископията с името Влашка е била подвижна според менливостта на съсредоточаването на неуседналите планински пастири. В списъка на Бенешевич във варианта „Дряног и Влашка“ повтаря локализацията ѝ във втория списък от времето на Алексий Комнин „Врянот или Влашка“. Причината за локализацията ѝ чрез Врянот/Дряног през XII в., е в наличието на конкурент със същото паство и най-вероятно още в началото на XII в. епископът на Морава е имал грижата за отвъддунавските власи при църковното

средище Храм на левия бряг срещу Морава. Както Морава, така и Храм са на търговския път между Киевска Рус и Адриатика през Карпатите, затова при разрушаването на Храм то е заместено от селището Банатска паланка (**ГИБИ 11/1983**: 10, бел. 14).

2. За присъствието на клишетото „България и Влахия“ в титула на цар Калоян твябва да се има предвид и присъединяването на отвъддунавските земи „от унгарските предели до устието на Дунава“ към Мизия при договора на Алексей Комнин с Велики Преслав през 1087 г., а с нашествието на печенегите през същата година приключва т.нар. Български апокрифен летопис, в който вече е върнато на местото си пропуснатото възвратно „се“ в „куманите се нарекоха българи“ (**Калоянов 2019**: 45). Следователно, при появата на епископия, която обгрижва власите и взема от тях данъка каноникон, на левия бряг на Дунава в „Западен Паристрион“ със средище Морава, Велики Преслав в „Източен Паристрион“ е владеел земите на левия бряг, а техните обитатели (заварените българи и обългарилите се кумани) са били податно население на преславския княз³. Именно в граничната територия между унгарските и българските земи отвъд Дунава се е намирала петата епископия от Петте епископии, завладени от цар Калоян, която фактически му е била отнета при коронясването за цар от кардинал Лъв на 8 ноември 1204 г.

3. Показателно за намеренията на папа Инокентий относно „Влахия“ е писмото на папа Григорий до Бела IV от 1234 г., в което се споменават православни власи в епископията на куманите в граничната Карпатска област на Унгарското кралство (**Коледаров 1989**: 20). За нас е от важно значение фактът, че три десетилетия след Преписката Григорий IX, който е племенник на папа Инокентий и продължител на неговата войнствена политика, е наредил на епископа на куманите да постави на власите „католически епископ от тяхната народност за свой викарий в проповедите“ (**ЛИБИ 4/1981**: 49). Такава практика на Рим по това време предполага браничевският епископ Власий да е носител на латинския като влах и да е бил подбудителят за добавянето на „власи“ в самопредставянето на цар Калоян в първото писмо до папа Инокентий, на което той и приносителят – „господар на българите и власите“⁴.

³ Петър Коледаров смята, че при първите Асеневци куманите от Долния Дунав са били не съюзници, а податно население (Коледаров 1989: 19), но очевидно това е било заварено положение от края на XI в.

⁴ Носител на името Влас е книжовникът, който е превел от латински на гръцки Молитвата от Мъчението на Пионий в Супрасълския сборник: *Азъ же Власъ в Ефесъ... прѣписахъ протълковавъ отъ роумъска азъзыка на гръцескъ* (**Иванова 2008**: 487). Приема се, че Супрасълският сборник е съставен през втората половина на X в. и може да се предположи връзка между името и знанието на носителя му на латински, ако при замонашването си Влас го е избрал поради принадлежност към власите в паството на Българската църква

4. Наличието на етнически власи на територията на Петте епископии е забелязано от австрийският каноник Ансберт, предполагаем автор на История на похода на император Фридрих I. Според свидетелските му показания като участник в похода след преминаването на река Сава при Белград кръстоносците са прекарвали 39 седмици в България и Гърция (до преминаването на Проливите) в голямо благополучие (**Златарски 1940: 59**), т.е. на него не му е известна „Влахия“ отсам Дунава. След като тръгнали от Браничево на 11 юли 1189 г. и навлезли в „пространната Българска гора“, ариегардът бил нападател от „ромей, българи, сърби и власи полуварвари“ (**Златарски 1940: 4**), а заловените от тях твърдели, че ги нападат „по заповед на своя господар – управителят на Брандиц – и въобще по нареждане на гръцкия император“ (**ЛИБИ 3/1965: 253**). Доуточнението „и въобще“ и „ромей“ в списъка на нападателите е следствие от заблудата, че Браничево е на територията на Империята и управителят му е подвластен на Исак Ангел, но две обстоятелства от описанието на похода през Българската гора не го потвърждават: 1. В Равно при Фридрих Барбароса пристига пратеник на унгарския крал със сведения за заестостта на неговия зет Исак Ангел и затова досега не е поздравен от негови пратеници; 2. В Равно при Фридрих Барбароса пристига пратеник на канцлера на Исак Ангел с „лукаво писмо“ с твърдението, че неговият господар не е бил известен за пристигането на кръстоносците, за да им устрои бляскаво посрещане, но бил очакван в Средец. Същевременно в Равно пристигат пратеници и на сръбските жупани, които го очакват в Ниш (**ЛИБИ 3/1965: 253–254**).

Град Равно е преди отклонението на търговския път от Браничево за Адриатика и това е утъпканият път, от който били отклонени кръстоносците от управителя, който ги посрещнал привидно любезно, но ги отпратил по неразчистени пътища⁵. Изглежда, че успоредният път към Равно е опит да се запази от изнудвания поддържаания със стражи отъпкан път за търговците, но „граничният“ град, в който чакат пратеници на императора в Константинопол и на сръбските жупани, е сигурен знак за автономия под унгарска протекция на управителят на Браничево. Унгарската протекция е следствие от договора на Бела III с Исак Ангел от 1185 г., при който Петте епископии канонично оставали в диоцеза на Българската църква. Пак от описанието на похода на Фридрих Барбароса от Ансберт е сведението, че по това време Срем е в развалини, а Белград е полуразрушен, което прави естествена водещата роля на епископа на Браничево в земите на Петте епископии, а е възможно неговият управител да е княз Белота Моравски.

Присъствието на българи, сърби и власи във войската на княза на Браничево-Морава указва на воински набор от земите на Петте епископии, а при

---

⁵ Ансберт отбелязва, че по заповед на Фридрих Барбароса било опожарено селището Маутхаузен, разположено на брега на Дунава, тъй като жителите му изнудили с високо мито преминаващите оттам кръстоносци (**ЛИБИ 3/1965: 247**). Заради подобна слава на Браничево в 1127–1129 г. Йоан Комнин водил търговската война с унгарците.

употреба на „власи“ от Ансберт и за българите от Мизия (**ЛИБИ 3/1965: 257–279**) от значение е определението „полуварвари“. каквито за автора, носител на книжовния латински, могат да бъдат етничните власи със своя говорим латински. Присъствието на етнични власи в състава на Петте епископии е основанието за добавянето на „власи“ към „българи“ в самоозначението на цар Калоян като „господар на българи и власи“. на едногодишното битие на клишето „България и Влахия“ и на титулуването на цар Самуил „цар на българи и римляни“ във Воденския надпис.

* * *

Изяснявайки поведението на етнонима власи, установихме, че Преписката е и основополагащ извор за причината, довела до съчиняването на Воденския надпис, а именно изнамирането на аргументи за пожеланото от папа Инокентий римско потекло на цар Калоян. От Грамотите на Василий в патриаршеския архив на Българската църква е бил направен препис, който е бил предоставен на папа Инокентий. Упоменати са от Васил Златарски като източник за списъка на Петте епископии (**Златарски 1940: 182**), но те са довод и за правото на Българската църква да събира данъка каноникон от власите из цяла България, и за имената на царете Петър и Самуил. Знаменателен е фактът, че от достигналите до нас писмени извори само в Грамотите на Василий и то еднократно са споменати заедно българските царе Петър и Самуил и това прави сигурно твърдението, че именно те са „нашите книги“ от първото писмо на цар Калоян до папа Инокентий от есента на 1202 г.: „Както намираме записано в нашите книги, един е бил Петър, втори – Самуил и други, които са ги предхождали по царуване“ (с. 310). В отговора от 27 ноември 1202 г. папа Инокентий повтаря казаното само с имената на Петър и Самуил: „както се чете в твоите книги, че е дала на Петър и Самуил и на другите твои знатнопаветни предци“ (с. 312). В Златопечатника на цар Калоян, датиран към 1204 г., след уговорки за издирването към двамата е добавен „Симеон“ и титулуването „на българи и на власи“. „издирих в писанията и книгите на нашите предци и законите на блаженопочившите царе, наши предшественици... и като изследвахме грижливо, намерихме в техните писания, че тези блаженопочивши царе на българите и власите и наши предшественици Симеон, Петър и Самуил“ (с. 334). В писмото на цар Калоян, датирано към края на 1203 г., отново са тримата: „желанието на моето царство съгласно обичая на моите предшественици, царете на българите и власите – Симеон, Петър и Самуил, прародители мои, и на всички останали царе на българите“ (с. 338). Въпреки че е в съгласие с изисканото издирване на книгите, добавеното от цар Калоян име на цар Симеон не присъства в писмото на папа Инокентий до унгарския крал Емерих от 15 септември 1204 г.: „Наистина от старо време в България последователно мнозина царе са били короновани чрез апостолическата власт, като Петър и Самуил и някои други след тях“ (с. 353).

Петте списъка на български царе в Преписката са в контекст, проговорящ за появата на Воденския надпис:

1. Очевидно имената на Петър и Самуил са били в достоверни за папа Инокентий документи, каквито са „нашите книги“. т.е. Грамотите на Василий. Името „Симеон“ по признанието на цар Калоян е от „писанията и книгите на нашите предци и законите на блаженопочившите царе“ и „в техните писания“. В случая „законите“ се отнася до Закон за Църквата на цар Симеон в Архивския номоканон (ЦИАИ 1160, л. 37а – л. 41б) (**Калоянов 2012**: 114–134). Както Грамотите са „книги“. така и „законите“ са на книжен носител, а за „писанията“ остава друг вид материал, на който са написани, т.е. става дума за надписи. В този смисъл „техните писания“ са надписи върху камък по царска повеля в Аз-повествование.

2. Царските надписи („техните писания“. са съотносими към „останалите царе на българите“ в писмото на цар Калоян от края на 1203 г., т.е. до писането на това писмо вече е бил съчинен текстът на Воденския надпис.

3. Хронологично първото и последното писмо от Преписката, в които се споменават само Петър и Самуил от цар Калоян и от папа Инокентий, притежават датираща разлика за надписите с „останалите царе“. За цар Калоян те са „предхождали по царуване“ Петър и Самуил, а за папа Инокентий те са „и някои други след тях“ (след Петър и Самуил). За тази ясно изказана промяна в Рим вече са разполагали с преписи от надписи на български царе, които са царували след Самуил. Тъй като в Грамотите на Василий царуването на Самуил не е указано по години, „след тях“ може да се появи ако е в наличност препис от Воденския надпис, спрямо който Битолският надпис на цар Иван Владислав от 1016 г. е съотносим към „други след тях“. Според Иван Добрев „забележителна черта на Воденския надпис е неговата неоспорима фразеологична успоредица (в строителните формули, б.м.) с Битолския надпис“ (**Добрев 2007**: 36). Следователно, преписите от двата надписа са били сред представените документи, изисквани от Рим за коронясването на цар Калоян, и са били там преди 24 февруари 1204 г., а в такъв случай Воденският надпис е бил съчинен с оглед на нуждите през 1203 г.

Неотбелязана черта на Воденския надпис е необичайното отсъствие на покровителя на храма, за който е предназначена мраморната плоча с текста му. Това означава, че във „владетелската канцелария“ не са били запознати с главния храм на една от предишните столици, а същевременно, че първоначално не е било предвидено текстът да е върху камък, т.е. по пътя между Царевград Търнов и Рим (а по езиковите особености – някъде по източното крайбрежие на Адриатика между Драч и Сплит) е било осъществено изписването му на мраморна плоча, преносима от един човек до самия Воден. През 1203 г. от престолния град на цар Калоян до Рим е имало две пратеничества – оглавеното от патриарх Василий, който стигнал до Драч и заседнал в Круя, а след това се върнал, и на браничевския епископ Власий с мисия за решаването на въпроса

с Петте епископии. Завладяната от цар Калоян територия на Петте епископии била гранична с Босна, в нея служели на словянски език на глаголица и ако църковно-лигатурния стил е „в зависимост от лесно подчиняващата се на резаца материя на мрамора“ (Добрев 2007: 155), изписването от глаголаш босненски клирик по кирилския образец е постижимо именно тук⁶. Предлаганите варианти за пътищата на текста на Воденския надпис, съчинен през 1203 г. във „владетелската канцелария“ (по Казимир Попконстантинов), са производни от езиковедските наблюдения на Иван Добрев, а в крайна сметка те определят и предлаганото тук ново датиране на Воденския надпис.

* * *

Съчиненият през 1203 г. в Царевград Търнов текст на Воденския надпис има значение на истински исторически извор за царуването на Калоян и на Иван Асен II. Несъмнено през втората половина на 1203 г. пренесен по търговския път, какъвто е пътят от Драч през Воден за Константинопол, за обитателите на някогашната столица на българското царство той е бил желана „стока“ и „намерен“ до храма на Света Богородица, бил възвърнат на мястото си като ктиторски. След падането на Константинопол през 1204 г. и бързите промени на владетелите на югозападните предели на българското землище, Воденският надпис се оказал подбудителят за колективна и лично изповядана етнична идентичност на обитателите на областта. Няма причини за открита враждебност срещу неговото присъствие на полагащото се място при входа на храма и при присъединяването на Воден към земите на цар Иван Асен след битката при Клокотница през 1230 г. вероятно лично е видян от победителя, комуто църковно-лигатурният стил върху мрамора допаднал за изписването на неговия триумфален надпис в „Св. четиридесет мъченици“ и пожелал да бъде повторен от Драган⁷. Той е съставителят на Драгановия миней и в такъв случай Драган съответства на изпълнителя на Воденския надпис.

Латинското господство над Охрид и някои от околните епископии било последвано от краткотрайното властване над югозападните земи на епирския император Теодор Комнин, който възстановява автокефалността на Охридската архиепископия с избора на Димитър Хоматиан за неин архиепископ през 1216 г. Официализираният през 1203 г. Воденски надпис се превърнал в „защитник“ на царското минало на града и на принадлежността на упоменатите в него земи към българското царство, а и титулуването на Самуил „цар на българи и римляни“ и същевременно „внук на стария Шишман, кавгана на

⁶ В писмо от 1248 г. папа Инокентий IV дава разрешение на босненския бан Нинослав католицизмът да се проповядва на глаголическо писмо и на славянски език, за да се премахне по този начин една пречка за разпространението му (ЛИБИ 4/1981: 99, бел. 122).

⁷ В началото на междуредието между трети и четвърти ред се чете „Аз Драган писах“ и според Златарски името не е на майстора резач, „а на царския писач калиграф“ (Златарски 1940: 594).

Търново“ несъмнен е повдигало самочувствието на обитателите им като поданици на царуващия в Царевград Търнов владетел.

Властта на Византия над югозападните земи се сменила с властта на България, но към тях посягали латинците и епирците и в скоротечната смяна на претендентите Воденският надпис от 989 г. и Битолският надпис от 1016 г. излъчвали увереността „били са български и ще бъдат български“. Това послание на миналото чрез двата надписа присъства и в текста на Димитър Хоматиан от акта за Събора на охридските архиепиеи между 1217 и 1220 г., който решил да се прогонят епископите българи, ръкополагани в Загора от патриарх Василий. Говорител на противниците на това нарушение на каноните бил епископът на Мъглен и по неговите думи в текста на Съборния акт за Константинопол България е „задгранична страна“, самият цар на ромеите е избягал в нея след превземането му от иноплеменници, а ръкоположените в Загора епископи канонично са заели вдовстващи епископии. Обоснованата позиция на „свещенейшия мъгленски епископ“ (определението е на Димитър Хоматиан, председател на Събора) не била зачетена и поради „желанието на благочестивейшия и христорлюбивия наш господар, най-силния велик Комнин кир Теодор Дука“ (**Снегаров 1924: 133**). Извършеното владетелско насилие над Събора на охридските архиепиеи предизвикало отговора на цар Иван Асен II, който през 1230 г. подчинил Охридската архиепископия на патриарха в Царевград Търнов (патриарх Василий), знак за което е вписването на двама от архиепископите ѝ в Синодика на Българската църква. Всъщност, Охридската архиепископия била върната в онова положение след 1156 г., когато е била подчинена на Константинопол и след 1204 г. законно е била присъединена към Българската църква.

Поставил си за цел да възвеличи Охридската архиепископия при писането на нейната история, Иван Снегаров твърди, че „поради крайната враждебност към погърчената Охридска архиепископия, Петър и Асен даже не са я питали, когато са основали нова българска архиепископия“ (**Снегаров 1924: 90**). Сто години по-късно можем да кажем, че Петър и Асен не са я „питали“, защото през 1185 г. тя не е била автокефална. Верен на своето време, Иван Снегаров повтаря, че „и както е известно на 8 ноември 1204 г. папски легат е сложил на Калоян кралска корона, а на търновския архиепископ е дал приматски чин“ (**Снегаров 1924: 93**). И още веднъж потвърждава казаното, че „търновският архиепископ носел титул примас“ с добавката „или, както го наричали самите българи, патриарх“. която доуточнява в бележка под линия: „Че народът в Търновското царство е наричал търновския примас патриарх, свидетелства Хоматиан, който даже говори, че папата му е дал патриаршеско достойнство“ (**Снегаров 1924: 94**). Всъщност не „народът“ (българите) присвоително за своя гордост наричали Василий патриарх, както историците на Църквата тълкуват резултатите от Преписката между папа Инокентий и цар Калоян, а самият Димитър Хоматиан през 1220 г., който сам притежава

„свидетелски показания“ на съвременник на случилото се в Царевград Търнов. Освен това негови слушатели на Събора и впоследствие читатели на акта са българите епископи, които решението прогонва от епископиите им, а сред тях – и присъстващи на акта на 7 ноември 1204 г., когато кардинал Лъв по разпоредба на папа Инокентий е помазал с миро, благословил и посветил за патриарх Василий. Ето и написаното от Димитър Хоматиан в Съборния акт в превода на Иван Снегаров за реално действия патриаршески титул на Василий в 1220 г.: „И гръцкият архиерей, блаженият видински епископ, ръкоположи за епископ един законен свещеник, а сетне римският папа го произведе патриарх чрез своя кардинал... Този нов патриарх постави епископи-българи по всичките епархии на Българската църква“ (Снегаров 1924: 132). Колкото до обвинението, че епископите-българи са били ръкоположени със съдействието на българската власт въпреки каноните, то те са били пренебрегвани и във Византия, в която решаващата роля при избора на епископ имал императорът (Литаврин 1987: 284, бел. 24). Всъщност, тъкмо тази решаваща роля на епирския император Теодор Комнин е предопределила и съборното прогонване на епископите-българи, защитникът на които е бил епископът на Мъглен.

По време на изтласкването на латините, заграбили части от югозападните български предели, знанието за титула на цар Самуил като цар на българи и римляни би могло да има и защитно значение, но през 1220 г. за предстоящото им присъединяване от цар Иван Асен още по-актуално е изреждането на земите на цар Самуил „от Долна Рашка до Македония, Тесалия и Елада“. Иван Добрев посочва очевидната смислова успоредица на четирите имена със списъка на превзетите от цар Иван Асен II земи в надписа от 1230 г.: „И цялата земя от Одрин и от Драч превзех, гръцка още и арбанашка и сръбска“ (Добрев 2007: 158). Ще рече, че Воденският надпис от 1203 г. е задал не само образа за църковно-лигатурния стил, но и за съдържанието на Търновския надпис от 1230 г., включително и Азът в изказа: „Аз, Самуил, в Христа верен цар на българите и римляните от Бога въздигнат самодържец“. „Аз, Иван Асен в Христа бога верен цар и самодържец на българите“.

За предлаганото тук датиране на Воденския надпис към 1203 г. източникът на съчинителя за списъка на владенията от цар Самуил земи, включително и за владетелската му единственост (самодържавен), са фрагментите от Историята на Скилица: „А Арон бил убит от брат си Самуил на 14 юли в местността Разметница заедно с целия си род... Така Самуил станал самовластен господар на цяла България... нахлувал във всички западни области не само в Тракия, в Македония и земите около Солун, но и в Тесалия, Елада и Пелопонес“ (ГИБИ 6/1965: 276). За поставянето в Скопие на Давид Арианит за катепан на България при завладяването ѝ през 1018 г. Геннадий Литаврин цитира фрагмент по добавките във Виен.74 и по текста, който публикува Успенски през 1899 г. от намерения от него ръкопис на Скилица в Охрид (Литаврин 1987: 267, бел. 44). Това ще рече, че Охридският препис на Скилица е от извод, от който е и

Виен.74 от XIII–XIV в. с добавките за войната между Византия и България до подчиняването ѝ и двете въстания на Петър Делян и на Константин Бодин, а пътят на пренасянето на преписа, използван във „владетелската канцелария“ при съчиняването на текста на Воденския надпис, е от Охрид през Велики Преслав и оттам в Царевград Търнов. За твърдението, че преписът на Скилица в Царевград Търнов е бил тъждествен на Виенския съдим по използването на добавките при избора на името Петър за първия цар на възобновеното българско царство, който фактически е Петър IV в нашата история. Само в добавките името на Петър II е изписано в гръцкия текст като *Οδελεανος*, а не *Δελεανος* (ГИБИ 6/1965: 302), което съответства на изписването му във вариантите Оделян и Одолян в старобългарските историко-апокалиптични текстове от XI в. (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: 150–198) и означава Победител (СБР 2/2009: 63). В този смисъл Оделян/Одолян е не укорно (прякор или прозвище) към Петър, а „Петър, наречен Победител“ или „Петър, който ще бъде Победителят“, което е напълно оправдано в епизода от възстановяването на българското царство, оглавено от Петър II, при съобразяване с „добавките“ във Виен. 74: „Двадесет и една години след поробването и покоряването на българите един българин, Петър, наречен Победител, стигнал до Морава и до Белград, намиращи се по брега на Истър в съседство със земите на краля на Туркия (Унгария). Той разгласявал, че е син на Радомир, сина на Самуил, роден нему от дъщерята на унгарски крал, която той намразил още докато Самуил бил жив, изпъдил я и взел хубавата ларисчанка Ирина, и е от българите, които отскоро подложили врат под ярема и силно се стремели към свобода. И тъй хората повярвали на думите му, убедително стъкмени, и го провъзгласили за цар на България“. От възстановеният текст следва, че провъзгласяването на внука на цар Самуил за цар на България е станало през 1039 г., в годините на очакването на свършека на света през 1042 г., когато три години и половина преди това ще започне царуването на Антихриста. Ето защо той е предвиден чрез името Победителя да бъде царят-победител в двубоя със Сатанаил, пребиваващ в „Света София“ в Константинопол. Българската гледна точка върху предстоящото освобождаване добавя към войната с мечовете и войната със символите и чрез името Победител изпреварващо съобщава за успешния завършек на начинанието. Всъщност, и „Теодор, наречен Петър, негов брат и цар“ (според Синодика), който е първият цар от 1185 г., чрез избора на името „съобщава“ за успеха на начинанието, исторически обосновано с името не само на св. цар Петър, царувал в Преслав, но и чрез очаквания да бъде Петър Победителят при първия опит за възстановяване на Българското царство през 1039 г., а също така и чрез името на третия Петър, „от Константин наречен Петър“ през 1072 г. (прообраз на „Теодор наречен Петър“). Тъкмо за Петър III във Виен.74 е „добавката“ „който далеч надминавал всички по храброст и дързост“ (ГИБИ 6/1965: 336), а за въстанието на българите през 1072 г. Никифор Вриений в своята История отбелязва съпричастността на „Сирмий и земите,

лежащи около река Сава, и градовете покрай Истър до самия Видин“ (ГИБИ 7/1968: 115).

Доказателство за твърдението, че съчинителят на Воденския надпис през 1203 г. е имал за свой източник препис на Историята на Скилица, подобен на Виен.74, е „добавката“ с името на Теодор Кавкан, братът на Дометиан и Мелитон (ГИБИ 6/1965: 287). В основния текст на това място стои „Кавкан, братът на Дометиан“. а в предходен епизод се споменава Дометиан Кавкан, към което е бележката, че Кавкан може би не е собствено име, а старобългарска титла, която е била запазена и в Самуилова България (ГИБИ 6/1965: 286). Вече като родово име „кавкан“ е познато и при възстановяването на българското царство през 1039 г. за предводителя на войската „тъй наречения Кавкан“ (ГИБИ 6/1965: 303), а в акта от 1072 г. за предводителя на скопските първенци Георги Войтех като родово име – „от рода на Комханите (Кавкани-те)“ (ГИБИ 6/1965: 335). От трите случая, само в първия, познат по Виен.74, „кавкан“ със сигурност е действена старобългарска титла при царуването на Самуил и без съмнение той е източникът на съчинителя на Воденския надпис за прибавянето му към името на Шишман при формулирането на родствената връзка на царя на „българи и римляни“ с Търново – „внук на стария Шишман, кавгана над Търново“.

Пътят на охридския препис на Историята на Скилица през Велики Преслав за Царевград Търнов е същият и за Паноплия догматика на Евтимий Зигавин, според когото богомилите казвали, че Сатаната след разорението на храма в Йерусалим е усвоил за обиталище „превъзвисяния и преизящен дом на Божията Премъдрост в царстващият сред градовете“ (Попруженко 1890: 31). Издателят на главата за богомилите смята, че ръкописът води своето начало от български оригинал и преводът е направен на словянски от български книжовник (Попруженко 1890: 11). Тъй като архиепископ Йоан Комнин е най-видният обвинител („съосъждащ“. на антиеретическите събори в Константинопол през 1143 и 1156/57 г., няма съмнение, че по негова повеля Паноплия догматика е преведена в Охрид и през Велики Преслав е достигнала до Царевград Търнов.

Преписът на Българския хронограф за киевския митрополит Кирил II е направен в Царевград Търнов през 1250 г. (Калоянов 2019: 66) и е послужил за извод на Архивския хронограф в Русия, условно датиран от Людмила Горина към 1262 г. (Горина 2005: 29). По-ранното му присъствие във Велики Преслав е засвидетелствано в особения списък на книги в Епитемийния номоканон на Българската църква по руски препис от XVI в. (Рум. 238) (Калоянов 2007: 214), който най-вероятно е списъкът на книгите, пренесени от Охрид във Велики Преслав през 1156 г. (в него той е споменат под името Гранограф). От Гранографа във „владетелската канцелария“ съчинителят на надписа от 1203 г. е взел годината 989, отнасяща се до убийството на Арон от Самуил, а

също така имената на Йеремия и на Гаврил като негови съучастници в злодеянието, мотивирано с несполучливия опит за договор за мир с Византия, подкрепен с брак между цар Роман Симеон и родственница на Василий II, който бил опорочен от него. Случилото се в началото на годините от царуването на Антихриста преди очаквания свършек на света през 992 г. било изтълкувано като дело на Сатанаил, който обитава храма „Света София“ в Константинопол, а за негов проводник в Средец бил обявен Арон. Спасението за българите било осигурено по обичая Грамада, при който се отлъчва (анатемосва) вредоносен член на общността чрез убиване с камъни и от купа им идва названието му. Грамадата от камъни върху трупа на покойника затваря пътя му към небето (остава само пътят към Ада), а участието на всички е задължително (отказът се наказва със смърт). При изчерпателния преглед на публикувани предания и на топонимията в „историко-географската област Разметаница“ Тодор Моллов приема за най-вероятно място на убийството на Арон местността Царичина при сливането на Бобовдолската река с река Герман при село Грамадье, до което сравнително близко е село Еремия (**Моллов 1997**: 120). В такъв случай съчинителят на Воденския надпис е използвал описаното в Гранографа унищожаване на Арон от Самуил и съучастниците му черноризеца Гаврил и първенеца Йеремия чрез издигането на Грамада в Разметаница⁸, което преобърнал при запазена цел („спасяването на българите от Сатанаил, който идва от Цариград“. в съграждането на Храма във Воден в същата 989 г.

За това твърдение е необходима следната уговорка. Пътят на книгите от Охрид през Велики Преслав до „владетелската канцелария“ е същият и за други книги като изводът на Сборника на цар Иван Александър с Черковното сказание, Епитемийния номоканон с Индекса на забранените книги и Дюканжовия списък (необходимото на гръцки „досие“ на Охридската архиепископия); от Черковното сказание е знанието, че през 992 г. е очакван свършекът на света и годината на надписа 989 г. може да се получи, като от нея се извадят трите години и половина за началото на царуването на Антихриста, предвидени от Апокалипсиса на Йоан Богослов; от Индекса на забранените книги може да се узнае името на Поп Йеремия български; от Дюканжовия списък – имената „Герман и Гаврил във Воден и в Преспа“. Но тяхната съвкупност не прави Гранографа излишен и несъществуващ във „владетелската канцелария“. Напротив, без разказа за събитието през 989 г. в Гранографа остават необясними (и не за надпис на камък) разточителните обяснения за началото на изграждането на Храма („започнат бе при Йеремия, първия християнин в Мелник“) и края му („завършен с помощта на черноризец Гаврил, пастира над Мъглен“).

---

⁸ Името на областта и на реката идва от стб. разметати ,разруша, унищожа‘ и е производно от събитието – унищожаването на Арон и неговите съмишленици („целият му род“).

Те са на мястото си само при летописен разказ за убиването на Арон от Самуил, подбудител за което е Йереимия, а узаконяването на злодеянието – чрез присъствието на представител на Църквата, който за награда е получил патриаршеския престол в Мъглен⁹.

Преобръщането на летописния разказ от Гранографа за издигнатата Грамада върху убития Арон в Разметаница в издигнат Храм от възцарилия се Самуил във Воден в надписа е по възможностите на патриарх Василий, доказани по неговия Църковен закон, въведен в Епитемийния номоканон (Калоянов 2017: 13–26). Той е с правомощия да използва наличните книги в Преслав и в Царевград Търнов, а за сдобиването с обновената Грамота на Пинций заслугата е на браничевския епископ Власий, който вероятно е участвал и в издълбаването на текста ъ върху мраморната плоча, и в изпращането ъ до Воден.

Съкращения:

ГИБИ: – Гръцки извори за българската история. София.
ЛИБИ – Латински извори за българската история. София,
СтбР 2/2009: Старобългарски речник, Т. II. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. С., 2009.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Бенешевич 1927: Бенешевич В. Н., Заметки к текстам Notitiae episcopatum. – «Seminarium Kondakovianum», I. Prague.

Божилков, Тотоманова, Билярски 2010: Божилков, И., А. Тотоманова, И. Билярски. Борилков синодик. Издание и превод. София.

Горина 2005: Горина, Л. В. Болгарский Хронограф и эго судьба на Руси (Българска вечност 22). София: ИК „Тангра ТанНакРа.“

Добрев 2007: Добрев, И. Два Царсамуилови надписа. Linz : Slavia Verlag.

Златарски 1940: Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство (България при Асеновци (1187–1280). София.

Иванов 1931: Иванов, Й. Български старини из Македония. София.

Иванова 2008: Иванова, К. Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica. София.

Калоянов 2006: Калоянов, А. Фалшификат ли е каменната плоча с надписа на цар Самуил от Воден. // сп. Епохи, г. XIV, кн. 3–4/2006. Велико Търново, с. 139–144.

Калоянов 2007: Калоянов, А. Славянската православна цивилизация. Начало: 28 март 894 г., Плиска. Велико Търново: Изд. „Фабер“.

Калоянов 2012: Калоянов, А. Славянската православна цивилизация: 2. Преславският номоканон. Велико Търново, Изд. „Фабер“.

---

⁹ Предполаганият разказ в Гранографа допълва нашето знание за царуването на Самуил – неговата столица е Воден от 996 г. до 1014 г. и е столица на Гаврил Радомир до 9 април 1015 г. (по добавката за събитието във Виен.74 на Велика събота и е епизод от войната със символите между Византия и България).

Калоянов 2019: Калоянов, А. Славянската православна цивилизация. 5. Възкръсналият Велики Преслав (1037–1185) и възврънатото царство на цар Иван Асен II (1241–1308). Велико Търново, Изд. „Фабер“.

Кожухаров 2004: Кожухаров, С. Проблеми на старобългарската поезия. С., 2004.

Коледаров 1989: Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186–1396). София.

Литаврин 1987: Литаврин, Г. Г. България – Византия XI–XII век. София.

Любарский 2009: Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Изд. подг. Я. Н. Любарский. М., Алетейя.

Моллов 1997: Моллов, Т. Мит – епос – история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992–1092–1492). Велико Търново: Унив. издат. „Св. св. Кирил и Методий“.

Попконстантинов, Тотоманова 2014: Попконстантинов К., Тотоманова А.-М. Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Попруженко 1899: Попруженко, М. Синодик царя Бориса. Одеса.

Снегаров 1924: Снегаров, И. История на Охридската Архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. София.

Татищев 2/1963: Татищев, В. Н. История Российская. Т. 2. Москва-Ленинград.

Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996: Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София.